

BILDER AV
BILDER AV
HALLÄNDSK

Bilder av halländsk arkeologi
- en bok tillägnad
Lennart Lundborg

ARKEOLOGI
- EN BOK
- EN BOK
TILLÄGNAD
TILLÄGNAD
LENNART
LENNART
LUNDBORG

*U*tskrift

Utskrift utges av Stiftelsen Hallands länmuseer, Uppdragsverksamheten, Tollsgatan, 302 31 Halmstad
Länsstyrelsen i Hallands län har bidragit till tryckningen av detta nummer.

Manuskript till Utskrift mottas i form av maskinskrivna manus eller 3,5" disketter i Word Perfect eller Word for Windows.
Författarna ansvarar själva för artiklarnas innehåll.

Redaktör Erik Rosengren

Omslag designat av Staffan Hyll. Inlaga av Monica Bülow-Björk.

Tryckt hos Kopieringsbolaget, Halmstad, 1996.

© Copyright Stiftelsen Hallands länmuseer

ISSN 1102-7290

Innehållsförteckning

Redaktionellt	5
***	
<i>Karin Bauman</i>	
Schaktningskontroller på kyrkogårdar - en utvärdering	7
<i>Anne Carlie</i>	
Arkeologi - en vetenskap med samhällsansvar!	11
***	
<i>Bengt Nordqvist</i>	
Senpaleolitiska jägare och fångstmän längs norra och mellersta Hallands kustområden	15
<i>Robert Hernek</i>	
En mellanneolitisk fångstplats vid Varberg	21
<i>Eva Ryberg</i>	
Dvärgahuset, Jättegraven och andra kistor. En liten exposé över några halländska hällkistor	27
***	
<i>Tore Artelius</i>	
Den återfunna "Kungahögen" - två begravningar från bronsålderns IV-period i Nordvåra	31
<i>Lennart Carlie</i>	
Arkeologen Wilhelm Boye och undersökningarna i Hasslöv, 1868-69	39
***	
<i>Lars Lundqvist</i>	
Skreaprojektet: om ett halländskt bebyggelserum under brons- och järnålder	49
<i>Bo Strömberg</i>	
Variationer av gravfält och gravfältsstudier	57
<i>Giesela Ängeby</i>	
Långhusen i Orrea. Ett frö till förståelsen av bebyggelsen vid Fjärås Bräcka under äldsta järnålder	73
<i>Gundela Lindman</i>	
Yngre järnåldersbebyggelse i halländsk kustbygd	81
***	
<i>Per Wranning</i>	
Laholmstrakten under vikingatid och tidigmedeltid	87
<i>Jan-Erik Augustsson</i>	
Senmedeltida andaktsfigurer av keramik	97
<i>Björn Petersen</i>	
"Anläggning 8" - Visst var det Rådhuskällaren?	101
<i>Lena Bjugger & Erik Rosengren</i>	
Kyrkan i "Scuthmanslef"	103
***	
<i>Ing-Marie Nilsson</i>	
Kurtinmurar och utanverk i södra Halmstad - ett bidrag till Halmstads fästningsverks historia	115
<i>Christina Rosén</i>	
Keramik hos borgare och bönder	121

Kurtinmurar och utanverk i södra Halmstad -ett bidrag till Halmstads fästningsverks historia

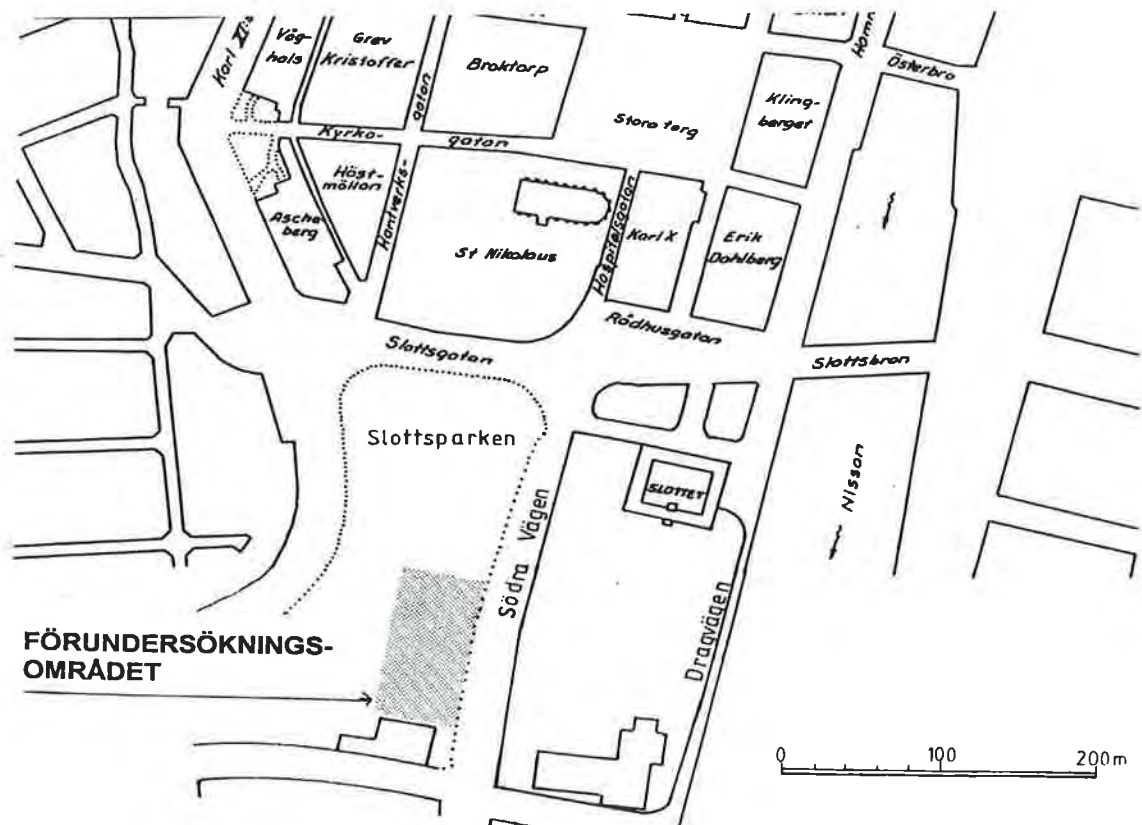
av Ing-Marie Nilsson

Inledning

"Så se Commission för sin del ej hwarföre Riket längre bör belastas med en så onyttig och owärbär fästnings underhållande, utan håller för fast nyttigare then samma aldeles at rasera..."

Citatet ovan är hämtat ur fästningskommissionens för de västsvenska fästningarna betänkande från år 1733 (Kartaschew 1994 s 302), där en nedrivning av Halmstads befästningar förordas. Rivningsarbetena påbörjades 1735, och detta innebär slutpunkten för Halm-

stads historia som befäst stad. Alla spår av fästningsverket utplånades nu inte, och det finns fortfarande mycket i stadens topografi och stadsplan som minner om denna en gång för staden så centrala funktion. Synliga rester av befästningarna kan skådas på flera platser, t ex vid Norre Katt, i Slottsparken och vid Österbro. Många uppgifter om Halmstads fästningsverk kan också inhämtas från skriftliga källor och ett rikhaltigt äldre kartmaterial. Vidare har flera arkeologiska undersökningar genom åren bidragit till att ytterligare öka kunskapen om detsamma. Även om befästningarna sålunda kan sägas vara förhållandevis väl utforskade återstår emellertid fortfarande oklara punkter.

Figur 1. Karta över Halmstad med förundersökningsområdets läge markerat.

Hösten 1995 genomförde uppdragsverksamheten vid Hallands läns museer en arkeologisk förundersökning i den södra delen av Halmstad. Exploateringen, som föranleddes av VA-arbeten och byggande av ett vattenmagasin, berörde ca 6000 m² stort område beläget i den norra delen av Södra Vägen och en intilliggande del av Slottsparken (fig 1). De anläggningar som påträffades härvid var av helt eftermedeltida karaktär och kunde till största delen konstateras ha hört till de ovannämnda stadsbefästningarna. Dels framkom rester av den huvudvall med kurtinmur som omgivit staden på landsidan, dels lämningar av ett utanverk som funnits framför Söderport. Delar av kurtinmur har framtagits och studerats vid ett flertal tidigare tillfällen, men det södra utanverket har inte förut undersökts arkeologiskt. En av förundersökningens målsättningar var därför att i görligaste mån klarlägga hur detta byggnadsverk sett ut - dess storlek och form, läge och konstruktion - och på så sätt bidra till att i någon mån kasta ljus över en oklar punkt när det gäller Halmstads befästningsverk.

Kort fästningshistorik

Halmstad var troligen redan på 1400-talet omgivet av en palissad i trä, men denna har ännu inte kunnat beläggas arkeologiskt (Nilsson 1968, s 122). Under 1500-talet skedde arbeten med försvarsverk vid staden och under nordiska sjuårskriget på 1560-talet, omtalades bl a en ny rundel (Ibid s 221 ff). Den stora utbyggnaden av stadens fortifikationsanläggningar skedde dock under Christian IV:s tid. Arbetena inleddes på 1590-talet med byggandet av en tegelmur på den tidigare obefästa östra sidan av Nissan, och fortsatte sedan i perioden 1598-1605 med utbyggnad av en halvcirkulär befästningsgördel runt staden på landsidan. Denna bestod av en kraftig jordvall med vallgrav framför, och till befästningsverket hörde också sex bastioner och två kattor (högverk) i norr och nordväst. Under samma period uppfördes även fyra stadsportar, där Österport var den största, Norre- och Västerport var ungefär jämnstora medan Söderport var mindre och smalare. Etappvis kompletterades och byggdes försvarsanläggningarna till under förra delen av 1600-talet, och under den sista danska tiden, i slutet på 1630-talet fram

till 1645, påbörjades ett moderniseringsarbete, där bl a flankeringssystemet förändrades (Bengtsson 1942).

När Halland efter freden vid Brömsebro 1645 kom under svensk överhöghet blev fästningsverket åter föremål för åtgärder, och åtskilliga förslag till behövliga förbättringar av detsamma lades fram. Man ville bl a genomföra ett avskiljande av slottsområdet från den övriga staden och göra om detta till ett citadell, något som så småningom kom att ske genom byggandet av ett "afsned" bestående av vall och grav mellan slottet och staden (Bengtsson 1942, s 147 ff). Under denna tid byggdes det också ut mer omfattande ravelinsystem framför stadsportarna (Westman 1939, s 166 f). Enligt fästningshistoriker Bengt Bengtsson pågick arbetet på den östra ravelinen 1683, medan de övriga ravelinerna i norr, väster och söder ej blev fullbordade förrän på 1690-talet (aa 1942, s 156 f).

Det befästningsverk i Halmstad som Sverige fått överta från Danmark var emellertid problematiskt för de svenska fortifikationsmyndigheterna. Det krävdes ett kontinuerligt och kostbart underhåll, och utvecklingen på krigskonstens område nödvändiggjorde också omfattande moderniseringar. Vidare var det omtvistat hur stor strategisk betydelse en sådan anläggning i Halmstad egentligen hade i det svenska försvaret. 1685, under Carl den XI:s tid, tillsattes en General Commission med uppgift att se över fästningen nytta. Några av kommissionens ledamöter menade att den borde bibehållas, men av strategiska skäl tillsammans med staden flyttas till den andra sidan Nissan, närmare havet, medan andra menade att man över huvud taget inte borde göra några ytterligare investeringar i fästningsverket, utan endast vidmakthålla det i sin befintliga utformning (Kartaschew 1994, s 301). Någon flyttning av staden blev nu, av förklarliga skäl, aldrig riktigt aktuell, och i fortsättningen underhölls den allt mer förfallande fästningen till stora kostnader för kronan.

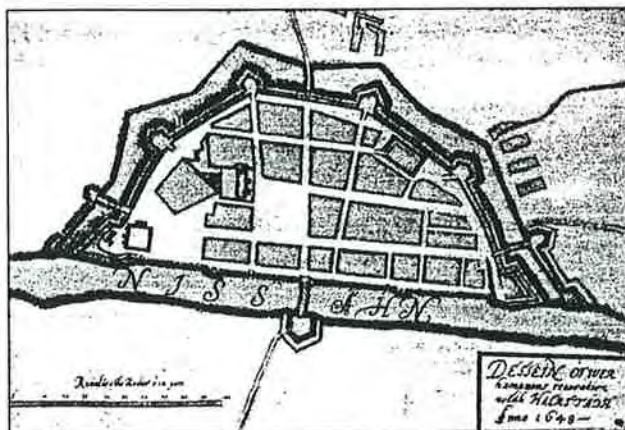
Det försvarsmässigt något prekära läge som Sverige hamnat i efter stormaktsepokens slut medförde att man under frihetstiden i början på 1720-talet påbörjade en grundlig översyn av rikets fortifikationsanläggningar. En kommission med uppgift att granska de västsvenska fästningarna tillsattes 1731 (Kartaschew 1994, s 12),

och som vi sett förordade den en rasering av fästningarna i Halmstad, något som också skedde. Principen för denna var att anläggningarna skulle nedrivs så pass grundligt att en eventuell fiende inte skulle kunna ha någon nytta av dem. Vallarna gavs då en mjuk rundning genom att material från dem användes för att fylla upp vallgravarna (Bengtsson 1942, s 159).

Söderport och dess utanverk

En port i södra delen av Halmstad finns omnämnd redan 1474 (Ljunggren 1933, s 163), men en mer representativ sådan uppfördes i samband med utbyggnaden av fästningen 1598-1605. Söderport var den minsta av stadens portar och trafiken söderut bör ha varit relativt begränsad.

Det är oklart när ett utanverk framför Söderport först uppfördes och även hur det sett ut under olika perioder, men utifrån det bevarade kartmaterialet kan ändå vissa slutsatser dras. De första tillförlitliga kartorna över Halmstad dyker upp i mitten av 1600-talet. I samband med det svensk-danska kriget på 1640-talet gjorde den svenske generalkvartermästaren Oluff Örnehufwudh 1644 iakttagelser angående fästningsverket i Halmstad, och av hans rapport och den spionkarta som han också upprättade, framgår att ett utanverk då höll på att byggas i norr och att en motsvarande anläggning just hade påbörjats i söder (Bengtsson 1942, s 146). På en karta från 1648, som visar Halmstad vid tiden för överlämnandet till Sverige (fig 2), finns framför Söderport utritat ett litet utanverk, vars utseende i

Figur 2. Karta visande Halmstad år 1648. Norr är åt höger på bilden. Originalen i Krigsarkivet.

stora drag tycks stämma överens med Örnehufwudhs karta, och det är därför rimligt att tänka sig att anläggningen vid denna tidpunkt var färdig.

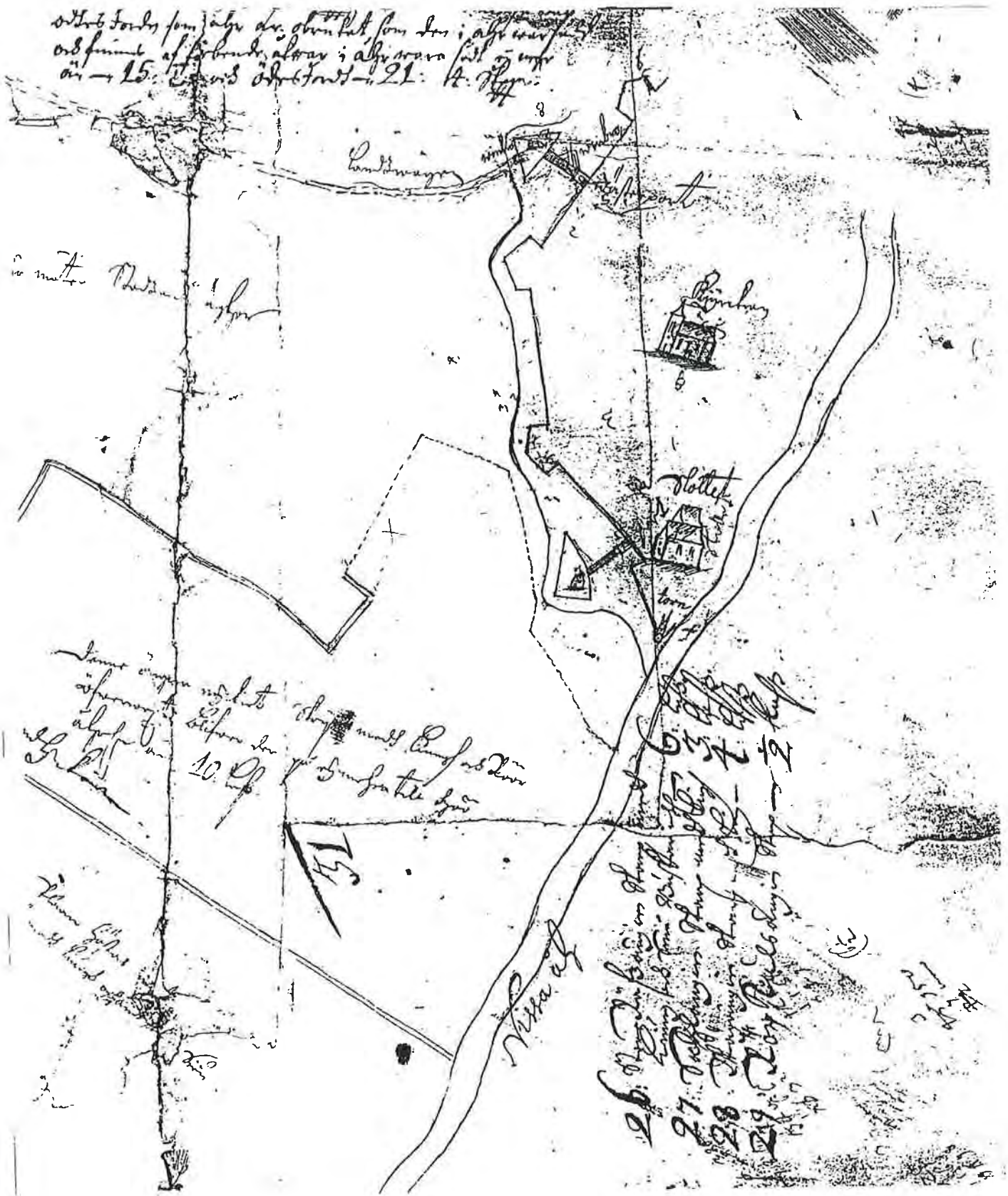
Kartor från 1600-talets senare del och förra delen av 1700-talet visar genomgående södra utanverket som en vattenomfluten ravelin med två vinkelställda faser, men det är något oklart när anläggningen erhåller denna utformning, då ritningarna i allmänhet framställer planerade förändringar. I lantmäteriets arkiv i Halmstad förvaras lantmäterikartor som visar Halmstad slots ägor år 1685, som torde ha större trovärdighet när det gäller återgivande av förhållandena sådana de tedde sig vid den aktuella tidpunkten. Även om fästningsverket endast är schematiskt ritat, framgår det ändå tydligt att utanverket framför Söderport då uppfattades som någorlunda triangulärt och vattenomflutet, vilket dock ingalunda innebär att det nödvändigtvis var färdigbyggt som försvarsanläggning vid denna tid.

Sammantaget ger kartmaterialet en indikation på att det åtminstone i slutet av 1640-talet funnits ett utanverk framför Söderport, och kartorna tycks visa en relativt liten anläggning med faser och flanker som ej förefaller vara omgiven av någon vallgrav. Som vi tidigare sett finns det uppgifter om att ravelinsystemet framför stadsportarna förändrades under den svenska tiden, och kartmaterial från denna tid pekar i samma riktning. Fram mot sekelskiftet 1700 bör utanverket sålunda ha fått en ny skepnad med två sneda frontsidor och en vallgrav.

Den arkeologiska förundersökningen

Huvudbefästningen

I den norra delen av Södra Vägen framkom rester av den befästningsgördel som omgivit Halmstad på landsidan. Det är känt sedan tidigare att denna bestått av en omkring 18 m bred jordvall, som utåt hölls på plats av en kurtinmur och inåt av en annan stenmur eller pålning. Vid förundersökningen påträffades kurtinmuren, som i området visade sig vara 2,6 m bred. Muren var bevarad till en höjd av 2,5 m och murverket bestod av stora, i fasaden grovt tuktade stenar med bruk emellan. Murens övre del var på den södra sidan raserad, något som sannolikt skett i samband med

Figur 3. Lantmäterikarta (koncept) visande Halmstad slotts ägor år 1685 upprättad av Joh. Söderlingh. Lantmäteriets arkiv i Halmstad.

rivningen av befästningarna. Ingen pålning eller grundförstärkning kunde påvisas under muren. Norr härom, i den nordligaste delen av Södra Vägen, påträffades två träpålar som tolkats som rester av bakre stödpålning för vällen. Vallens bredd har i så fall här varit knappt 19 m (kurtinmurens bredd inräknad). Söder om befästningsvallen har en vattengrav funnits, vars utsträckning ännu kan följas i Slottsparken och i Slottets trädgård. En kallmurad stenmur utgjorde vallgravens södra begränsning, och vallgravens bredd kunde i Södra Vägen uppskattas till 56 m.

Södra utanverket

Söder om huvudfästningens vall och vallgrav påträffades lämningar av det södra utanverket, som också det visade sig ha bestått av både vall och grav, dock av betydligt enklare konstruktion och blygsammare dimensioner än huvudfästningens.

Det främre av vällen hölls här på plats av en träpålkonstruktion, bestående av en yttre rad av tätstående obearbetade träpålar, med ytterligare en rad bestående av kraftigare, men glesare placerade pålar strax innanför. Pålarna i den främre pålraden hade en diameter av 17-20 cm, och var väl förankrade i marken. De var dels nedgrävda i en ränna, dels spetsade i nederdelen och nedslagna ytterligare 80-90 cm i bottenleran. Pålarna som ingick i denna främre palissad hade vidare en markant lutning (omkring 25°) in mot utanverkets centrum. Någon meter bakom denna pålråd fanns en andra rad med något grövre pålar, som ej var lika djupt förankrade i marken (undersökta pålar hade trubbig botten, och de bör endast ha varit nedgrävda).

I Södra Vägen påträffades också stolphål som sannolikt härrör från vallens bakre stödpålning, vilket skulle innebära att dess bredd varit 13 m. Utanför vällen framkom lämningar efter en vattengrav, som varit grundare och betydligt smalare än huvudbefästningens. Graven har haft en jämt rundad bottenprofil, och dess totala bredd var i Södra Vägen 12 m. Här kunde också spår av kantförstärkning, i form av grästorvor som lagt ut längs gravens nedgrävningskanter, iakttas. I Slottsparken kunde vallgravens sträckning följas upp genom sökschakt, där särskilt ett svart, vattenavsatt sediment vittnade om dess utbredning. Det är därför möjligt att

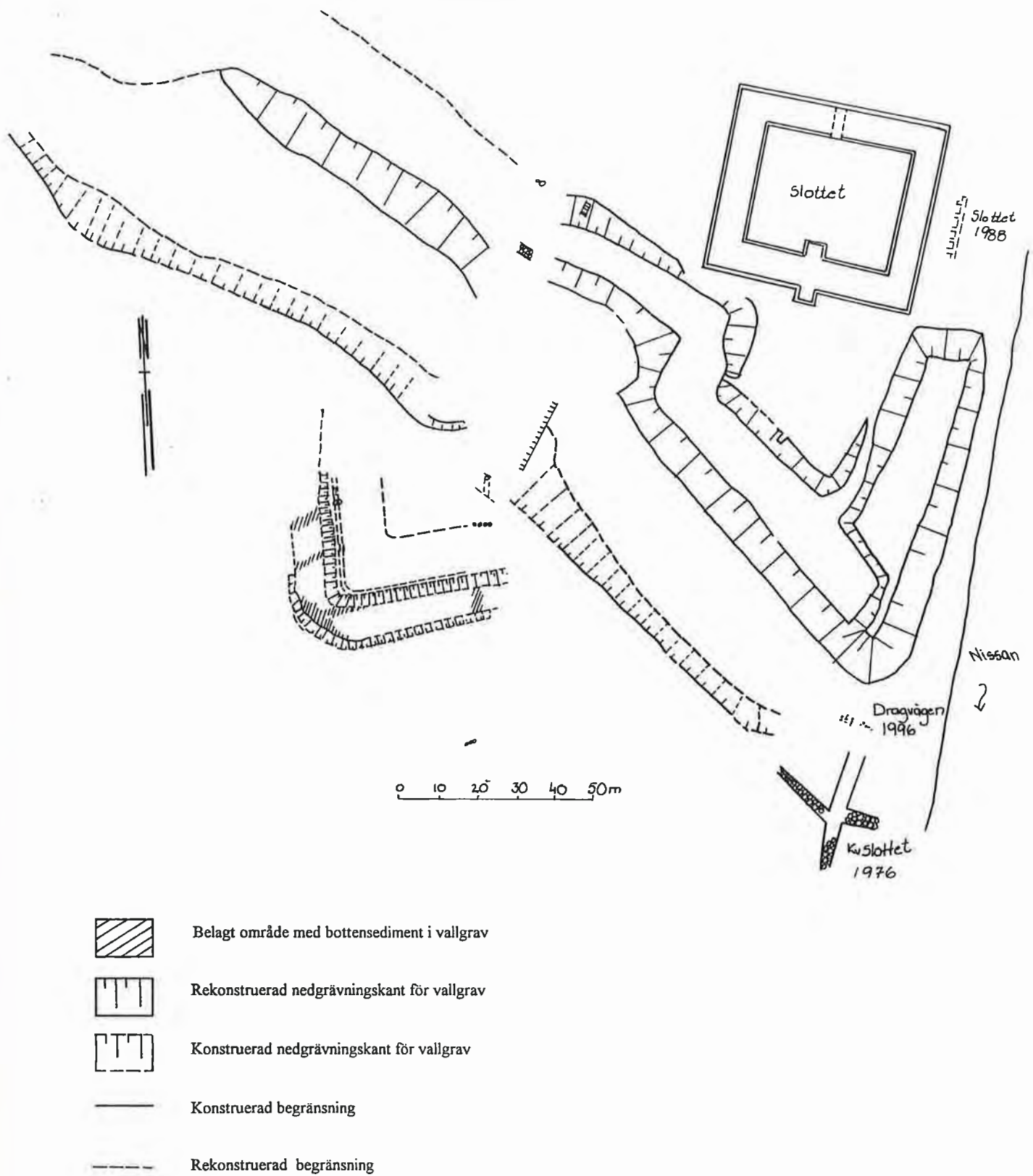
utifrån de påträffade lämningarna göra en preliminär rekonstruktion av utanverket (fig 4). Med stor sannolikhet härrör dess från en anläggning med två vinkelställda faser i ungefärlig östvästlig respektive nord-sydlig riktning (Nilsson 1995).

Sammanfattning

Vid förundersökningen framkom i den nordligare delen av förundersökningsområdet rester av Christian IV:s befästningsverk i form av kurtinmur, vall och vallgrav, samt i den södra delen rester av det utanverk som funnits framför Söderport. De lämningar av utanverket som påträffades kunde konstateras ha tillhört en anläggning med två vinkelställda frontsidor omgiven av en vallgrav, och denna form stämmer väl överens med kartmaterial från senare delen av 1600-talet och förra delen av 1700-talet. Sannolikt är dock den utformning av byggnadsverket inte den äldsta. Åtminstone under den sista danska tiden bör det ha funnits ett utanverk i söder av annorlunda utformning, av vilket dock inga spår kom i dagen vid den nu aktuella förundersökningen. Denna anläggning bör sedan, under den första 50-årsperioden under svenskt överhöghet, ha byggts om till den vattengravomflutna ravelin som kunde konstateras i det arkeologiska materialet.

REFERENSER

- Bengtsson, Bengt. 1942. Halmstad som fästning. En studie i fästningsverken och slottets byggnadshistoria. Gamla Halmstads årsbok 1942. Halmstad.
- Kartaschew, Kenneth v (red). 1994. Frihetstidens fästningskommissioner. Citerade, sammanställda och kommenterade av Kennets v Kartaschew på uppdrag av Fortifikationsförvaltningen. Västerås.
- Ljunggren, Karl Gustav. 1933. Namnen i det gamla Halmstads topografi. Gamla Halmstads Årsbok 1933. Halmstad.
- Nilsson, Ing-Marie. 1995. Befästningar i södra Halmstad. Arkeologisk förundersökning i Södra Vägen och Slottsparken 1995.
- Dragvägen 1996. Arkeologiska rapporter från Hallands läns-museer 1996:1.
- Nilsson, Sven A. 1968. Halmstads historia, del 1. Den danska tiden. Halmstad.
- Westman, Axel. 1939. Halmstads fästningsverk. (Ur Axel Westmans efterlämnade papper). Gamla Halmstads årsbok 1939. Halmstad.
- Halmstad slotts ägor 1685 av Joh. Söderlingh: Halmstads stad akt nr 1. Lantmäteriets arkiv i Halmstad.

Figur 4. Tolkning och rekonstruktion av det södra utanverket utifrån lämningar som påträffats vid den aktuella förundersökningen. Kartan visar också den ungefärliga utbredningen av huvudbefästningens vall och vattengrav, sådana de avtecknar sig i landskapet idag. På kartan har också murrester som framkommit vid tidigare undersökningar i området markerats: mellan Slotten och Nissan en del av strandmuren, och i söder en del av den södra bären, vars uppgift var att hindra vallgravens vatten att rinna ut i ån, samt delar av den contrescarpmur som bör ha löpt mellan stenbären och södra utanverket.